

Intellectuelen, semi-intellectuelen en pseudo-intellectuelen

Gerrit Manenschijn beschouwt:

Rob Hartmans, *Vaarwel dan! Essays over intellectuelen en hun illusies*, Nieuwegein: Aspekt, 2000.

Augustinus heeft eens gezegd: 'Wat is tijd? Als niemand het mij vraagt, weet ik het, maar als iemand mij vraagt uit te leggen wat tijd is, weet ik het niet'.

Dat kan ook gezegd worden van de vraag: Wat is een intellectueel? Als niemand het mij vraagt weet ik het, maar als ik het moet uitleggen, weet ik het niet. Zuiver intuïtief: Bolkestein wel, Dijkstal niet; Donner (van het wao-rapport) wel, De Hoop Scheffer niet; Jos de Beus wel, Klaas de Vries niet; Martin Walser, de schrijver van *Ein Springender Brunnen*, wel, Harry Mulisch niet. Vraagt men mij naar mijn criteria, dan sta ik niet helemaal met een mond vol tanden, maar het scheelt niet veel. Dat Dijkstal en De Hoop Scheffer geen intellectuelen zijn, lijkt mij evident, maar of dat erg is, is wat anders, want een politicus, bestuurder of ondernemer hoeft helemaal geen intellectueel te zijn; wél intelligent, integer en besluitvaardig. Bij Klaas de Vries en Harry Mulisch ligt het iets moeilijker. De Vries heeft de intelligentie en de eruditie van een intellectueel, maar hij is teveel een bestuurder om de rol van intellectueel te kunnen spelen. En dan Harry Mulisch. Wat mij betreft is het contrast met Walser beslissend. Beiden zijn grote schrijvers, daar kan het verschil niet liggen. Waar dan

wel? Rob Hartmans citeert een oude uitspraak van Mulisch: 'Rechts heeft alleen belangen, links de ideeën'. Op zulke platitudes zul je Walser niet kunnen betrappen. Mulisch is modieus, Walser niet. Mulisch rent achter elke nieuwe trend aan en schrijft er een politiek correct boek over; Walser analyseert diepgaand de Duitse samenleving, stoort zich nooit aan wat politiek correct is, maar schrijft boeken – en vooral het boek *Ein springender Brunnen* – waarin tussen de regels door de mensen in die Duitse samenleving een gezicht krijgen. Als je Walser op dit punt vergelijkt met Mulisch zie je ineens het beslissende verschil: Mulisch koketteert met de Nazi-tijd, Walser niet. Bij het lezen van Walser heb ik dezelfde sensatie als bij het lezen van Heinrich Böll: onder de oppervlakte van het vertelde verhaal zit het eigenlijke verhaal, maar dan niet in de nadrukkelijke symboliek van auteurs die menen daarmee intellectuelen te behagen, maar in de zeggingskracht van de woorden en zinnen zelf: zij roepen bij de lezer het eigenlijke verhaal op. Mulisch lezend heb ik het gevoel: de tekst zegt minder dan hij zegt; Walser en Böll lezend heb ik het gevoel: de tekst zegt meer dan zij zeggen. Nog weer anders: wie weten wil hoe 'gewone' Duitsers de Nazi-tijd hebben beleefd moet Böll en Walser lezen; wie weten wil hoe 'gewone' Nederlanders de Nazi-tijd hebben beleefd, heeft weinig aan Mulisch. Mulisch lokt zijn lezers de wereld van Mulisch binnen: *kijk mij eens* (en dat doet hij heel knap), maar Walser toont *met de ogen van hemzelf als observerend jongetje* zijn lezers de wereld van

B O E K E N

Duitsers onder het Nazi-regime (en dat doe hij niet minder knap dan Mulisch). Zo heb ik al één criterium gevonden: de maatschappij moet in beeld komen, in scherpe analyse en doeltreffende kritiek. De binnenwereld van de intellectueel is van geen enkel belang.

Daarmee is nog steeds niet de vraag beantwoord wat een intellectueel is. Een intellectueel moet intelligent zijn, maar wie intelligent is, is nog geen intellectueel. Een intellectueel moet erudiet zijn en zijn klassieken kennen, maar wie erudiet is en zijn klassieken kent, is nog geen intellectueel. Een intellectueel moet over behoorlijk veel denkkracht beschikken, maar denkkracht alleen maakt van hem nog geen intellectueel. Om een misverstand te voorkomen dat in brede kring bestaat: een intellectueel hoeft bepaald niet geleerd te zijn, want een geleerde is nog geen intellectueel. Immanuel Kant was een groot geleerde én een groot intellectueel, Gottlob Frege (de man van de fundamentele logica) was een groot geleerde, maar geen intellectueel, zelfs geen kleintje. Op het terrein van maatschappij en politiek was hij een benepen racist. Zo zou ik door kunnen gaan, maar nog steeds is de vraag niet beantwoord wat een intellectueel is.

Misschien kom je verder door te onderscheiden tussen de kwaliteiten van een intellectueel en de rol die een intellectueel behoort te spelen. Je kunt dat vergelijken met de kwaliteiten en de rol van een musicus: je kunt thuis tussen de schuifdeuren een begaafd violist zijn, maar als je nooit in het openbaar

optreedt, komt niemand dat te weten. Aan het vervullen van de rol van een intellectueel kun je weten of iemand het is. Sommigen kunnen nooit de rol van de intellectueel spelen, dat laat hun beroep niet toe. Behalve aan politici en ondernemers denk ik aan alle beroepsgroepen die hun bestaansrecht ontleen aan het vak bestuurskunde. Zoals Gerrit Krol het fraai formuleert: 'Hoofdzaak voor een bestuurder is dat hij in staat is zijn geachte medewerker naar zijn hand te zetten' (*Krol & de Koninklijke*, 159). Een intellectueel zou hem aan het denken willen zetten.

Geen Frans monopolie

Rob Hartmans waagt in zijn bundel *Vaarwel dan!* een poging iets te zeggen over de kwaliteiten en de rol van een intellectueel. Hij noemt dat zelf een bescheiden poging en dat is het ook. Maar bescheidenheid is hier een deugd, geen tekort. Want alle definities die met grote zelfverzekerdheid gegeven worden blijken er jammerlijk naast te zitten. Bijvoorbeeld de voorstelling dat intellectuelen een authentiek Franse kaste zouden vormen. Daar is wel iets voor te zeggen, gezien de oorsprong van het begrip (in Frankrijk) en vooral gezien het optreden van de Franse schrijver Emile Zola, met zijn open brief *J'accuse...* aan de Franse president. Zoals bekend betrof dat de valse beschuldiging dat kapitein Alfred Dreyfus landverraad had gepleegd. Emile Zola speelde de rol van een intellectueel, hij signaleerde een misstand en durfde die, dwars tegen de machthebbers en de publieke opinie in, aan de kaak te stellen, zonder rekening te hou-

den met schadelijke gevolgen voor hemzelf. Echter, zo zou je in onze tijd Vaclav Havel kunnen noemen, Nelson Mandela en vele anderen, maar nauwelijks een Fransman. De historicus H.L. Wesseling heeft eens gezegd dat Engeland zijn geleerden kent, USA zijn onderzoekers, Duitsland zijn professoren, maar dat Frankrijk zijn intellectuelen heeft (bij Hartmans, 66). Wat een onzin. De ware intellectueel is *wereldburger*. Het is waar dat het woord 'intellectueel' zijn oorsprong in Frankrijk heeft, maar dat betekent helemaal niet dat er elders op de wereld geen intellectuelen voorkomen.

Als *homo universalis* is een intellectueel moedig, integer, intelligent, vasthoudend en behept met een sterk ontwikkeld besef van rechtvaardigheid. Zo omschrijft ook Vladimir Nabokov de kenmerken van de Russische intelligentsia: een 'geest van zelfopoffering, intense sympathie voor iedere *underdog*, fanatieke integriteit, tragisch onvermogen om compromissen te sluiten, en een ware geest van internationale verantwoordelijkheid' (bij Hartmans, 67). Als je niet alleen aan Russische intellectuelen denkt, maar ook aan Emile Zola, Nelson Mandela, Vaclav Havel, Zygmunt Bauman en Leszek Kolakowski, die allen hun persoonlijk belang ondergeschikt hebben gemaakt aan intellectuele kritiek, begrijp je ineens waarom het zo moeilijk is in Nederland een intellectueel van formaat te ontdekken. In een geordende, strak bestuurde samenleving met een overmaat aan tolerantie en individuele vrijheid, staat er voor een intellectueel persoonlijk niets op het spel; zijn rol

B O E K E N

maakt immers deel uit van de logica van de 'toeschouwersdemocratie' (met dank aan Jos de Beus, die mij met zijn inaugurele rede *Een primaat van politiek* op het idee bracht). Het wordt aan intellectuelen welwillend toegestaan hun kritische rol te spelen; daarmee legitimeren zij tegen wil en dank de bestaande neoliberale orde met haar schijn van democratie, pluraliteit en tolerantie. Wie die orde verwerpt en meent dat de beschaving verloren dreigt te gaan, wordt onmiddellijk voor intolerant verklaard en buiten de discussie geplaatst. De rol van de intellectueel wordt in Nederland waargenomen door actiegroepen die geweld niet schuwen, maar welke intellectueel zou zich willen vereenzelvigen met lieden die bij gebrek aan argumenten met stenen gooien of met trekkers het verkeer blokkeren? Daar heeft het Nederlandse bestuursapparaat trouwens weinig moeite mee, getraind als het sedert de jaren zestig is in repressieve tolerantie. Dat verklaart waarom het hoopvolle begin van een intellectueel debat over de multiculturele samenleving in de kiem werd gesmoord; het bestuursapparaat slaagde er in aan dat debat de door hem gewenste wending te geven: het werd door autochtonen *zonder* allochtonen gevoerd over wat er mis is aan de cultuur en de godsdienst van allochtonen en niet *met* allochtonen over wat er mis is aan de Nederlandse politiek en bestuurscultuur. Je kunt het ook *zó* zeggen: de exclusieve parameters waarmee het succes van 'paars' gemeen wordt (economische groei, toename van koopkracht en banen, begrotingsoverschotten)

sluiten per definitie de mogelijkheid uit kritiek te leveren op het falen van de politiek op terreinen waar die parameters geen rol spelen, zoals in het vluchtelingenbeleid. De weigering van politici te erkennen dat Nederland in feite een immigratieland is geworden, is daarvoor symptomatisch. Welke intellectueel durft dat aan de orde te stellen? Ons staat de komende decennia een ingrijpende culturele verandering te wachten, want de multiculturele samenleving komt er toch, op eigen kracht en met zeer uiteenlopende normen en waarden, die alle sterk zullen afwijken van de door de culturele elite gewenste normen en waarden.

De intellectuele context

Tenslotte nog iets over het boek van Hartmans zelf. De lezing ervan heeft mij aan het denken gezet en wat wil je nog meer van een boek? Zo vaak gebeurt het niet dat een verplichte lezing van een te recenseren publicatie iets anders oproept dan: 'niet onaardig' of: 'kan er bij door'. Hartmans schrijft boeiend, geeft interessante informatie, is soms een tikkeltje oppervlakkig, maar dat is onvermijdelijk als je niet voor vakmensen schrijft maar voor een publiek met een brede algemene belangstelling. Het boek biedt een selectie van eerder gepubliceerde artikelen en dat is altijd problematisch. Wat het in een opinieblad goed doet, valt in een bundel vaak tegen. Er is wel gepoogd een thematische samenhang tussen de verschillende artikelen aan te brengen, maar daar is Hartmans niet altijd in geslaagd. Als je terecht Machiavelli opneemt, moet

je hem niet plaatsen in de thematiek van *tussen droom en daad*, zoals Hartmans doet (regels uit een bekend gedicht van Willem Elsschot, maar met een onjuiste suggestie, want bij Elsschot is het niet de droom van het ideaal en de daad van het compromis, maar de droom je vrouw te vermoorden en de daad dat na te laten: 'maar doodslaan deed hij niet, want tussen droom en daad/ staan wetten in den weg en praktische bezwaren,/ en ook weemoedigheid, die niemand kan verklaren,/ en die des avonds komt, wanneer men slapen gaat'. Een intellectueel moet ook zijn dichters kennen). Nee, dan moet je hem plaatsen in het intellectuele en politieke klimaat van zijn tijd, en hem vergelijken met latere intellectuelen die de boodschap van Machiavelli hebben verstaan en een antwoord hebben bedacht, zoals Thomas Hobbes en John Locke. Dan moet je iets weten over de politieke theologie van die tijd en de radicale veranderingen die zich toen voltrokken. Dan had Hartmans bij Quentin Skinner met zijn diepgaande studies te rade moeten gaan, en niet bij de lichtgewicht die in het hoofdstuk 'Naar een veilige haven? Over intellectuelen en religie' de revue passeren. Voor lezers die niet bekend zijn met de geschiedenis van de politieke filosofie zal het erg moeilijk zijn de behandelde intellectuelen in hun historische context te plaatsen.

En dan de keuze van de ten tonele gevoerde intellectuelen. De groten zijn op de vingers van één hand te tellen; voor de kleintjes heb ik twee handen nodig, en dan tel ik de semi- en pseudo-intellectuelen nog niet eens mee. Pijnlijk

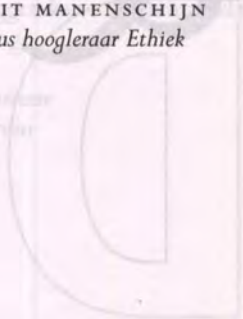
H O O F D S T U K E N

mis ik Zygmunt Bauman met zijn briljante studie *Modernity and the Holocaust*, Leszek Kolakowski met zijn scherpzinnig oeuvre en Vaclav Havel met zijn *Poging om in waarheid te leven*. Er zijn er meer te noemen, dit is maar bij wijze van voorbeeld. Tot de categorie van de semi-intellectuelen reken ik Ernst Niekisch, Carlo Schmid, en de Nederlanders Klaas Schilder en E.J. Dijksterhuis, auteur van het beroemde *De mechanisering van het wereldbeeld*, maar maatschappelijk

behept met niet geringe vooroordelen. Tot de categorie van de pseudo-intellectuelen reken ik in ieder geval Werner Best, theoreticus van de Holocaust, Alfred Six, theoreticus van 'wetenschappelijk onderbouwde' staatsterreur', zoals Hartmans hem treffend kwalificeert, en vooral de Nederlander C.W. Rietdijk, met zijn eugenetische theorieën die sterke overeenkomst vertonen met wat Nazi's daarover ten beste hebben gegeven. Het opnemen van een

hoofdstuk over deze, zich 'cultuurfilosoof' noemende technocraat, die geheel voldoet aan wat Einstein eens gezegd heeft, namelijk dat de verwildering van de cultuur bestaat in 'een bepaald soort technisch zeer onderlegde domheid', beschouw ik als een intellectuele blunder van de eerste orde. Het is een smet op deze toch wel interessante bundel.

GERRIT MANENSCHIJN
Emeritus hoogleraar Ethiek

HART BLOEM
Eindhoven